

УДК 81'367.625.432

ӨТКӨН ЧАКТЫН КЫРГЫЗ ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ

Женалиева Замира Аралбековна, ага окутуучу

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

*Б. Осмонов атындагы ЖАМУ
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада Касым Тыныстановдун кыргыз тилиндеги өткөн чакты бөлүштүргөнү азыркы кездеги грамматикалардагы жана орто жана жогорку окуу жайлардын окуу китептериндегиден айырмасы анализденген. Темага ылайык мына ошол окуу китептердин бир канчасында этиштин өткөн чагынын чагылдырылышы тууралуу кыскача обзор берилди.

Түйүндүү сөздөр: учур чак, келер чак, өткөн чак, күдүк чак, байыркы чак, капыскы өткөн чак жана адат өткөн чак, айкын өткөн чак, айкын жакынкы өткөн чак жана айкын байыркы өткөн чак, жалпы жакынкы өткөн чак жана жалпы байыркы өткөн чак.

ИЗУЧЕНИЕ ПРОШЕДШЕГО ВРЕМЕНИ В КЫРГЫЗСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Женалиева Замира Аралбековна, преподаватель

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

*Им. Б. Осмонова в Джалал-Абадский
Государственный Университет
Джалал- Абад, Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье анализируется отличие прошедшего времени Касыма Тыныстанова в кыргызском языке от настоящего в грамматиках и учебниках для средних и высших учебных заведений. В соответствии с темой, во многих из этих учебников даны краткие обзоры о спряжении прошедшего времени глагола.

Ключевые слова: настоящее время, будущее время, прошедшее время, сомнительное время, древнее время, внезапное прошедшее время и обычное прошедшее время, явное прошедшее время, чистое недавнее прошедшее время и чистое древнее прошедшее время, общее недавнее прошедшее время и общее древнее прошедшее время.

THE STUDY OF THE PAST TENSE IN KYRGYZ LINGUISTICS

Zhenalieva Zamira Aralbekovna, teacher

E-mail: zamirazhenalieva@gmail.com

*Jalal-Abad State University named by B. Osmonov
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Annotation: The article analyzes the differences between Kasym Tynystanov's distribution of the past tense in the Kyrgyz language and in modern grammars and textbooks of secondary and higher education. In accordance with the topic, many of these textbooks provide brief overviews on the conjugation of the past tense of the verb.

Key words: present tense, future tense, past tense, doubt tense, ancient tense, sudden past tense and habitual past tense, obvious past tense, obvious recent past tense and clear past tense, general recent past tense and general ancient past tense.

Азыркы кыргыз тилинде этиштердин түшүндүрүлүп жазылышы атактуу тилчи, жазуучу жана мамлекеттик ишмер Касым Тыныстановдун эмгектеринен башталат. Кыргыз тили боюнча алгачкы окуу китептеринин автору болгон бул улуу инсандын китептеринде

кыргыз тилинин лексикасы биринчи жолу грамматикалык жагынан талданып чыгып, сөздөрдүн түркүмдөрүнүн катарында этиш сөз түркүмүнө түшүндүрмөлөрдүн берилгенин билебиз. Ал кыргыз тилиндеги сөздөрдү морфологиялык жагынан топторго ажыратып чыгып, атоочтор жана этиштерге бөлүп, мектеп окуучулары үчүн окуу китеп жазган. Андан бери кыргыз тили боюнча мектеп окуучулары, атайын орто окуу жайларды жана жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китептери жазылып, алардын бардыгында этиш сөз түркүмү көлөмдүү орунду ээлеп жазылып келе жатат. Өзүбүздүн тандап алган темабызга ылайык мына ошол окуу китептердин бир канчасында этиштин өткөн чагынын чагылдырылышы тууралуу кыскача обзор берип өтүүнү туура деп көрдүк.

Этиштин чактарынын *учур чак, келер чак, өткөн чак* (Тыныстанов, 1934) болуп үчкө бөлүнүшү жана терминдик жагынан да ушинтип айтылышы биринчи жолу Касым Тыныстанов тарабынан сунушталып, азыркы кезге чейин окуу китептерде, грамматикаларда жана ар кайсы илимий эмгектерде ушинтип айтылып, ушул терминдер менен жазылып келе жатат. Термин болуп аталышын айтуу менен бирге Касым Тыныстанов этишти бир топ кенен жазып, анын чактары тууралуу айтканда, өткөн чакты үчкө бөлүп ажыратып жазган. «Өткөн чак үчкө бөлүнөт. 1. **Берки чак.** Кыймыл жаңы гана аяктаса, же мурун аякталса да, оюбузда жаңы аяктагандай турса, ал чакты *берки чак* дейбиз. 2. **Байыркы чак.** Кыймылдын аяктаганына көп болсо, же аяктаган кыймыл оюбузда көп заманда аяктагандай болуп турса, ал чакты *байыркы чак* дейбиз. 3. **Күдүк чак.** Аякталган кыймыл өзүбүзгө айкын эмес, бүдөмүк болсо, ал кыймылды күдүктөнүп сүйлөйбүз. Мындай чакты *күдүк чак* дейбиз» (Тыныстанов, 2-том, 58-б.). Ал берки чакка -*ды*, байыркы чакка -*ган* ал эми күдүк чакка болсо -*гандыр* грамматикалык көрсөткүчү менен уюшулган этиш формаларын киргизет. Көрүнүп тургандай, К. Тыныстановдун кыргыз тилиндеги өткөн чакты бөлүштүргөнү азыркы кездеги грамматикалардагы жана орто жана жогорку окуу жайлардын окуу китептериндегиден айырмаланып турат. Ошентсе да кыргыз тилинде өткөн чактын бир нече маанилерге бөлүнөрү алгачкы грамматикада эле алгачкы профессор Касым Тыныстановдун эмгектеринен эле башталгандыгын көрөбүз.

Кыргыз тилинин грамматикасында (морфология 1964) этиштин өткөн чагы *айкын* өткөн чак, *жалпы* өткөн чак, *капыскы* өткөн чак жана *адат* өткөн чак деп бөлүштүрүп берилген. Ошону менен бирге айкын өткөн чак *айкын жакынкы өткөн чак* жана *айкын байыркы өткөн чак* (*көрдү эле, алды бекен?*) деп экиге бөлүнгөн (247-248-б.). Жалпы өткөн чак да мына ошондой болуп, *жалпы жакынкы өткөн чак* жана *жалпы байыркы өткөн чак* деп экиге бөлүнгөн (249-251-б.). Ушул грамматикада эскертүү катары «*калдык, ойдук, тердик, желдик* сыяктуу сөздөрдүн составындагы -**дык** мүчөсү азыркы кезде айкын өткөн чакты уюштуруучу -**ды** мүчөсүнүн байыркы кездеги толук түрү болуу керек деген божомол бар» (248-б.). Бул көз караш терең изилдөөнү талап кылат, биз бул ойго кошулууга болбойт деп эсептейбиз. Анткени, эгерде эле ошол *калдык, ойдук, тердик, желдик* деген сөздөрдү этиш болуп туруп кийин атоочко айланган сөздөр деп эсептей турган болсок, анда -**дык** мүчөсүнүн составындагы **к** тыбышын (-**ды-к**) өткөн чактын көптүк сан маанисин билдирген мүчө экенин байкоо кыйын эмес. Жогорудагы көз карашта мына ушундай карама-каршылык бар.

С. Давлетов менен С. Кудайбергеновдордун жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн биргелешип жазылган окуу китебинде кыргыз тилинин этиштери алда канча ийгиликтери менен жазылган. Ошол китепте этиштин өткөн чагы да, өткөн чакты туюндурган маанилери да терең талданып жазылган. Окуу китепте этиштин чак категориясы «кыймыл-аракеттин сүйлөп жаткан учурда болуп жаткандыгын же сүйлөп жаткан учурдан мурун болуп өткөндүгү, же болбосо кийин болорун көрсөтөт» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 168-б.), деп аныкталып жазылган. Авторлор чак категориясына өзгөчө маани берип, бул этиштин «шарттуу, буйрук, ниет, тилек»

ыңгайларына караганда баяндагыч ыңгайга тиешелүү экендигин белгилешкен. Булардын, шарттуу, буйрук, ниет, тилек ыңгайларынын, сөздөгү модалдуулук маанилерин көрсөтөрүн, чак категориясына толук ээ эмес экендигин жана чактык маанилерди ачык билдире алышпай тургандыктарын айтышкан. Ошентип этиштин үч чагын «баяндагыч ыңгай үч чак менен айтылат: келер чак, учур чак, өткөн чак» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 169-б.), деп жазышкан. Биз мына ушул окуу китептин жоболоруна таянып, ишибизде мисалдардын дээрлик көпчүлүгүн этиштин баяндагыч ыңгайда айтылыштарынан болгон үгүлөрүнөн келтирип изилдөөбүздү жана талдоолорубузду аткардык. Азыркы кыргыз тилиндеги өткөн чактын формаларын айкын өткөн чак (-ды), белгисиз өткөн чак (-ган), капыскы өткөн чак (-ып, -ыптыр), адат өткөн чак (-чу) деп бөлүштүрүшүп түшүндүрүшкөн (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 173-176-б.). Авторлор айкын өткөн чакты 1964-жылдагы грамматикада жазылгандай атайын терминдер менен атап экиге бөлүштүрбөгөнү менен, «1) кыймыл-аракеттин жакын арада болуп өткөндүгүн билдирет: *Бегматов Абдымомун өзүнүн бир короо коюн жайытка жайып чыкты. Күтүлбөгөн жерден балакет бапталды. Тоо этегинде калган койлорго илбирс тийди.* 2) кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн мезгилден алда канча мурун болгондугун билдирет» (Давлетов, Кудайбергенов, 1980: 173-б.), деп жазышкан.

Биздин оюбузча, бул жердеги сүйлөмдөрдө өткөн чактын ар кандай маанилери жалаң эле айкын өткөн чактын мүчөсү (-ды) менен туундурулуп жаткан жок. Сөйлөмдөрдөгү башка сөздөрдүн маанилеринин да окуянын болуп өткөндүгүнө мезгилдик жактан тийгизген таасирлеринин бар экендигин авторлор этибарга алышкан эмес деп эсептейбиз.

Кыймыл-аракеттерди билдирген сөздөрдүн ар кандай мезгилге байланыштуу түрдүүчө айтылгандыгы жалпы лингвистикада, жалпы эле түркологияда жана кыргыз тил илиминде тиешелүү деңгээде белгиленип келе жатат. Кыймыл-аракет «кайсыдыр мейкиндикте, кандайдыр убакыт бирдигинде жүзөгө ашып» (Абдувалиев, 2003: 130-б.), анын ар бир мезгилге жараша айтылыштары ар түрдүү грамматикалык каражаттар менен жабылып айтылат.

Этиштин өткөн чак маанилери грамматикаларда **айкын** өткөн чак, **жалпы** өткөн чак, **капыскы** өткөн чак жана **адат** өткөн чак деп ажыратылып белгиленип окутулуп келе жатат. Ал эми түркологдордун булардан башка да бир канча өткөн чактык маанилерди көрсөтүп белгилешкенин тиешелүү адабияттарга обзор жүргүзүп, мисалдарын келтирип өттүк. Бирок, кыргыз тил илиминде этиш сөз түркүмүнүн өткөн чак маанилеринин терең изилдене элек экендиги белгиленди. Ошентсе да белгилүү тилчи-окумуштуу С. А. Давлетов чекесин чыгарып, азыркы кыргыз тилинде өткөн чак этиштерде грамматикалык маанилердин бир топ арбын экендиги атайын изилдөөлөргө алынбай келе жатат. Азыркы кыргыз тилинин көркөм адабиятта, публицистикада жана элдик оозеки чыгармаларда айтылыш фактыларынан этиш сөздөрдүн кыймыл-аракеттин жана ал-абалдын өткөн чактагы маанилеринин өтө ар түрдүү экендиги байкалды.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008. 178-186-б.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997. 197-205-б.
3. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили: морфология – Фрунзе, 1980: 173-176- б.
4. Тыныстанов, Кыргыз тилин морфологиясы – Фрунзе, 1934:2-том 58-б.
5. Орузбаева Б. О. Формы прошедшего времени в кыргызском языке. – Фрунзе, 1955
6. Ибрагимов С. Тил илиминин негиздери. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн. Бишкек, 2000.

7. Жаманакова М. Б., К.Тыныстанов Ар турдуу системадагы тилдерди салыштырма типологиялык ыкма менен изилдөө.